

Een nieuwe tijd: een nieuwe overheid?
Hoe nodig en lastig veranderen is voor een instituut dat zijn waarde lang geleden heeft bewezen

1

Mijn belangstelling voor de overheid en het overheidsfunctioneren gaat terug naar mijn jonge jaren toen mijn grootouders vertelden over de crisisjaren tijdens het tweede en derde decennium van de vorige eeuw; hoe zij zich staande hielden en hoe zij vanuit een diep doorleefd sociaaldemocratisch gedachtengoed zin gaven aan hun leven en aan de opvoeding van hun twee zoons. De waarden waar zij voor streeden waren in feite de republikeinse waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Hun geloof in een sterke overheid die deze drie waarden zou kunnen borgen was groot. Zo'n overheid zou garant staan voor meer materiële welvaart en immaterieel welzijn. Dat zij op latere leeftijd met name teleurgesteld werden in het tweede – dat zou moeten leiden tot een verheffing van de mens – was een pijnpunt dat ik me later ook ben gaan beseffen. Hun verwachtingen van de overheid bleken onrealistisch en dat werd henzelf ook steeds duidelijker.

Terug naar mijn interesse voor en het belang van een overheid. Deze werd pas echt manifest in de tijd dat ik medeoprichter en eigenaar werd van het onderzoeks- en adviesbureau IPARTO, dat stond voor Instituut voor Planning van Arbeid in de Toekomst. Het bureau hield zich bezig met allerlei vraagstukken op het terrein van arbeid, de verdeling (inclusief ruimtelijke spreiding) en de kwaliteit daarvan. We startten in 1984 in een naargeestig tijdgewricht, waarin een halt werd toegeroepen aan het in gang gezette proces van 'spreiding van kennis, macht en inkomen'. Het was duidelijk: het in 1972 moeizaam ontstane sociaaldemocratisch getinte, extraparlamentaire kabinet Den Uijl mocht in 1977 zijn 'werk niet afmaken'. In tegendeel er stak een gure neoliberale wind op niet gedragen door de uitdagingen van de toekomst, dus al helemaal niet door welke vorm van planning van arbeid in de toekomst dan ook. Het gewicht van kapitaal was groter dan van (de kwaliteit van) arbeid, laat staan van grond (natuur). Kapitaal moest moeiteloos gecreëerd kunnen worden en rondgepompt in de samenleving. Dat de naam van IPARTO duidelijk mijn sociaaldemocratische roots verraadde mag duidelijk zijn, maar even duidelijk was natuurlijk dat de naamgeving een anachronisme was, volgens sommigen zelfs een romantische flodder. Ons wereldbeeld stond in feite haaks op het moderne marktdenken van die tijd, waarin vrijheid vooral iets werd van 'vrijheid blijheid'; onbegrensde

vrijheid voor grote bedrijven en de burger als consument. Desondanks kwamen er opdrachten van de overheid, want helemaal zonder overheid ging het ook niet. Maar het waren vooral optimaliseringsopdrachten binnen bestaande systeemgrenzen. Ze hadden vooral te maken met het verbeteren van het vraag-aanbodmechanisme op de arbeidsmarkt. Was deze ruim dan was de vraag 'wat te doen met de mensen die niet aan de bak komen'? Was deze, daarentegen, krap dan moesten we uitzoeken hoe bedrijven aan goed personeel konden komen. Die invalshoek van 'alles rond arbeid' en de rol van de overheid om uitwassen van de markt te mitigeren heeft bij mij geleidelijk aan geleid tot een veel 'grotere vraag' naar de veranderende rol van de overheid: wat mag in deze tijd worden verwacht van een goede overheid en wat moet er dus veranderen. Ik wil dat doen aan de hand van de boven genoemde drie republikeinse waarden en naar hun oorsprong.

De betekenis van de drie waarden

De drie republikeinse waarden waar de Franse Revolutie op gebaseerd was zijn typisch rationele Verlichtingswaarden die haaks staan op de absolute autoriteit van een door God aan de koning gegeven al-macht. God was aanvankelijk nog niet helemaal verdwenen – zo werd hij nog door heldere geesten als Voltaire, Montesquieu en Rousseau gezien als schepper van de aarde die zich daarna heeft teruggetrokken (zgn. deïsme) – maar de macht van de vorst werd geleidelijk aan gereduceerd. De Trias Politica van Montesquieu laat dat zien: wetten worden gemaakt door het Parlement, dus de volksvertegenwoordiging en het toepassen van de wetten en het spreken van recht wordt een zaak van de rechtelijke macht. Alleen de uitvoerende macht blijft in handen van de koning en zijn ambtenaren. Dat proces van uitholling van de macht van de soeverein en het groeiende bewustzijn van de (rijke) burgerij ontwikkelde zich en vond z'n gewelddadige ontknoping tijdens de Franse Revolutie. In de nacht van 4 op 5 augustus in 1789 – La nuit des sacrifices (Bartholomeus nacht der Heilige Rechten) – worden de feodale rechten van de edelen afgeschaft en worden drie leuzen gekozen die later leidend zouden worden voor onafhankelijkheidsstrijd, democratisering en vorming van de Verenigde Naties: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Vrijheid voor het individu, gelijkheid voor de wet en broederschap tussen de volken. Je zou het kosmopolitisme kunnen noemen. Alle mensen zijn vrijgeboren en hebben gelijke rechten, de soevereiniteit ligt bij het volk, het doel van de staat is dat ieder individu zijn rechten behoudt, terwijl de staat het recht op vereniging en vergadering verzekert, garant staat voor de drukpersvrijheid én het recht van eigendom mits dit niet in strijd is met het algemeen belang. De drie leuzen, laten we ze waarden noemen, hadden praktische betekenis in de strijd tegen het absolutisme van de vorst, maar zijn in de loop der eeuwen steeds in een iets ander perspectief komen te staan. De vraag die zich hier opdringt is hoe we er nu tegenaan kijken en op welke wijze ze zich in ons systeem genesteld hebben.

2

Individuele vrijheid en toen?

Laten we eerst eens het vrijheidsbegrip bekijken. Met name het liberalisme via Thomas Hobbes en John Locke, heeft het begrip op een wijze gemunt die nog steeds herkenbaar is. Het gaat daarbij om de vrijheid van het individu en in relatie daarmee het recht op privaat eigendom¹. Hoe werkt dat door in de huidige tijd? Hoewel er enig besef is van dat onze vrijheid niet absoluut is en dat we die van anderen niet mogen beknotten, laat Eva von Redecker zien dat het andere principe, namelijk dat we allemaal eigenaar kunnen zijn en ongehinderd kunnen heersen over de wereld in ons systeem dominant is². Binnen die dominante zienswijze is liberale vrijheid voor haar altijd afhankelijk van ruimtelijke verbeelding, die zich uit in de wens en de mogelijkheid om te bewegen, afstand te overbruggen, gebied te veroveren. Toen ik dat las moest ik denken aan het artikel dat ik in het eerste

¹ Volgens Graeber en Wengrow (2022) is in het Westerse denken het particuliere eigendom niet alleen de norm voor de maatschappij maar ook leidend voor rechten en vrijheden van de mens. Zo bestaat er het recht op verwaarlozing, omdat iets alleen jou toebehoort. In hun boek *Het begin van alles; een nieuwe geschiedenis van de mensheid* laten zij zien dat dit denken inconsistent is en de twee kanten van overheersing en zorg verwacht. Dat verklaart naar mijn mening ook waarom sprake is van een ecologische crisis die zich kenmerkt door permanentie.

² Eva von Redecker (2024) *De vrijheid om te blijven; pleidooi voor een bedachtzaam leven*. Uitgeverij Alfabet.

jaar van mijn studie geografie heb gelezen van de geograaf/historicus David Lowenthal³. Hij gaat in op de primaire ruimte-ervaring van de Amerikaan van een onbeperkte vrijheid, waarin niets hem belemmert om de ruimte te veroveren. Dit beeld is naar mijn mening kenmerkend voor de manier waarop de moderne mens naar z'n omgeving kijkt. Dat is ook precies de trigger voor Von Redecker om op zoek te gaan naar een ander niet-ruimtelijk vrijheidsbegrip. Een vrijheid die niet expansief, beheersend en vernietigend is; een vrijheid, waarin de mens tot inkeer komt, bewust is van z'n handelingseffecten en in verbinding staat met anderen. Een begrip waarin juist 'tijd' bepalend is en zin geeft aan het doen van de goede dingen. Deze filosofische beschouwing mag dan 'freischwebend' aan doen, het is wel een poging om stop te zeggen tegen onze onbeheerste vrijheidsdrang, die alras overgaat in overheersing van anderen en uitputting van onze levensbronnen. Die nieuwe benadering maakt het voor ons als mens mogelijk om steeds opnieuw te kunnen beginnen om zo te ontsnappen aan de onbewuste dwang tot herhaling van wat we gewend zijn te doen. Dit vrijheidsbegrip opent de weg naar een meer bewust en contextuele invulling. In feite zijn we op zoek naar een evenwicht tussen de 'macht om te nemen' en de 'noodzaak (terug) te geven'.

Economische gelijkheid en verder?

De tweede republikeinse waarde van gelijkheid heeft pas echt relevantie gekregen in het emancipatietijdperk dat begon met de industrialisatie, dus vanaf halverwege de 19^e eeuw. Toen werd al duidelijk dat vrijheid vooral vrijheid was van de upper class en dat de sociaaleconomische omstandigheden voor de grote meerderheid van de bevolking slecht waren en zonder tegenbeweging slecht zouden blijven. Die tegenbeweging zou er komen, geïnspireerd door het Marxistische gedachtegoed en de politieke inbreng van met name de sociaaldemocratie. Die beweging was sterk emancipatorisch van aard, gericht op verheffing van het volk en het verkrijgen van gelijke toegangskansen tot voorzieningen en mogelijkheden tot maatschappelijke participatie. Vooral de wetgeving met betrekking tot toegang tot het onderwijs heeft gezorgd voor meer gelijkheid. In de loop van de tijd hebben steeds meer groepen kans gezien op te klimmen op de sociaaleconomische ladder. Als we kijken naar het heden dan moeten we constateren dat een verzadigingspunt lijkt te zijn bereikt. De opwaartse mobiliteit is tot stilstand gekomen. Dat wordt nog eens bevestigd door wat we in demografisch opzicht zien. Hoger opgeleide mensen zoeken een hoger opgeleide partner. Daarmee wordt (on)gelijkheid vooral iets voor gelijken. Op die manier zien we de samenleving in sociaal en ruimtelijk opzicht segregeren. Het is duidelijk dat de mogelijkheden en de keuze- en handelingsvrijheid groter zijn bij mensen met een hogere Sociaal-Economische Status (SES) dan bij mensen die lager scoren.

Kees Vuijk laat zien dat de verheffingspolitiek van sociaal (en christen)democraten in de afgelopen eeuw de democratie veranderd heeft in een meritocratie, het politieke stelsel waarin de macht ligt bij hen die de meeste verdienste hebben en daarom ook het best financieel beloond worden⁴. Steeds duidelijker wordt dat die relatie tussen verdienste en beloning niet meer te rechtvaardigen is (denk bijvoorbeeld aan bonussen en salarissen voor (top) management en winstuitkeringen aan aandeelhouders) en dat het gat tussen onderkant en bovenkant van de samenleving niet meer te dichten is op de klassieke, oude manier van verheffing via onderwijs.

Dit gevoel in de samenleving wordt steeds sterker en leidt tot spanning en ontevredenheid, die – helaas en on-marxistisch – wordt afgewenteld op de meest kwetsbaren in de samenleving: de migranten en vluchtelingen. De vraag dringt zich op hoe die ontevredenheid over geconstateerde ongelijkheid gekeerd kan worden. In welke richting moeten we denken als we tenminste de discussie niet over de boeg van culturele identiteit willen gooien. Naar mijn idee vraagt dat om een andere kijk op de relatie tussen onderwijs en werk. Dus: loslaten van een op competitie en succes gerichte

³ D. Lowenthal (1961) *Geography, experience and imagination*. Towards a geographical epistemology. In: *Annals of the Association of American Geography*, vol. 51, no.3, pp. 241-260.

⁴ Kees Vuijk (2017) *Oude en nieuwe ongelijkheid; over het failliet van het verheffingsideaal*. Uitgeverij Klement, Utrecht. De auteur laat zien dat de moderne meritocratische samenleving lijdt onder het feit dat zij de bevolking opdeelt in groepen die ogenschijnlijk zijn samengesteld op grond van opleiding, maar waarbij in feite intelligentie de selectiefactor is. Dat betekent dat deze verschillen een natuurlijke component hebben en daarom resistent zijn voor regulier beleid die slechts de sociale omstandigheden manipuleren.

organisatie, een oprechte waardering voor uitvoerende beroepen, een andere optiek ten aanzien van verdienste.

Broederschap transformeren?

Broederschap verwijst naar een vereniging van mensen die met elkaar verbonden zijn rond een bepaald doel of die een opvatting delen. Daarbij spelen gevoel en emotie een niet te onderschatten rol. Het gevoel van verbondenheid met andere mensen berust op een besef dat die ander even wezenlijk is als wijzelf. De herkenning van onszelf in die ander is dus essentieel en gaat terug op lang vervlogen tijden. Denk bijvoorbeeld aan de orde van de Tempeliers, de vrijmetselarij, genootschappen, gilden etc. Het is dus niet toevallig dat tijdens de Franse Revolutie ‘broederschap’ (fraternité) een inspirerend concept was. Tegelijkertijd wordt ook duidelijk dat deze waarde in onze geïndividualiseerde samenleving nauwelijks herkend wordt. We leven in onze eigen gecreëerde bubbels en beoordelen elkaar op grond van wat we zien, zonder iets te weten van wat er van binnen bij ons leeft. Van werkelijke verbondenheid kan dus nauwelijks sprake zijn. Waar dat uit blijkt? (Dorps)gemeenschappen vallen uiteen, jongeren vertrekken naar de stad en keren niet terug, verbindende voorzieningen verdwijnen omdat ze niet meer rendabel zijn en instituties als de kerk hebben weinig verbindend vermogen, omdat het geïnstitutionaliseerde religieuze geloof is verdwenen. Broederschap in deze tijd is ver te zoeken. Als die er is dan is dat eerder op basis van een gedeelde allergie of afkeer dan op basis van een inspirerend idee met toekomstperspectief. Toch zijn er latente en manifeste tekenen van positieve, collectieve verbinding, gericht op een betere toekomst. In die onderstroom kunnen we denken aan georganiseerde groepen – globale non-gouvernementele instellingen en lokale burgerinitiatieven - die opkomen voor een beter milieu, een andere economie, een andere democratie, anders organiseren.

De drie Verlichtingswaarden bestaan in woord nog steeds, zijn weliswaar niet absoluut, worden soms ondergraven en zijn duidelijk gestempeld door een dominante neo-liberale Weltanschauung. Vanuit mijn belangstelling voor de overheid en het belang dat ik hecht aan een goede overheid ben ik benieuwd hoe de overheid zich verhoudt tot die waarden en tot dat overheersende wereldbeeld. Biedt zij een tegenwicht tegen die dominantie of gaat zij daarin mee en wat zijn daarvan de gevolgen?

4

Overheid en vrijheid

We hebben gezien dat het vrijheidsideaal bezit heeft genomen van de maatschappij en vooral ook in ruimtelijk opzicht expansief is, gericht is op een ‘eeuwige cyclus’ van meer produceren, meer consumeren en dus een groter beroep doen op alle natuurlijke hulpbronnen. De ideologie van ‘rupsje nooit genoeg’ is eigen aan een kapitalistische productiewijze. Deze hebben we hierboven filosofisch betiteld als ‘de macht om te nemen’, welke in feite neerkomt op een vrijheid van de markt. Deze is tot op heden vrijwel onbeperkt omdat lange tijd gedacht is dat de winst die in het bedrijfsleven wordt behaald in weliswaar verdunde vorm – maar toch – zou doordruppelen in de hele maatschappij (trickling down principe). Dus ook de minder well to do mensen zou bereiken. Dat blijkt niet het geval te zijn. De overheid is hierin meegegaan vanuit de veronderstelling dat de markt efficiënter werkt en beter in staat zou zijn de burger, die getransformeerd werd tot klant, te bedienen. Er zijn nog steeds velen die spreken over de BV Nederland, alsof ons land bestuurd zou moeten worden als een traditioneel bedrijf, waarbij geld centraal staat en kostenreductie leidend is⁵. Terwijl het in feite om de zorg voor burgers gaat. We zien dus een verschuiving van publieke naar private taken (denk bijvoorbeeld aan de vermindering van staatsdeelnemingen en de afschaffing van de collectief gefinancierde doorbetaling bij ziekte). Dit leidt niet alleen tot een (relatieve) afname van de collectieve uitgaven, maar ook tot een afkalving van voorzieningen met een sociaal doel. Zeker

⁵ Kim Putters (2022) heeft in zijn boek *Het einde van de BV Nederland*; Uitgeverij Prometheus laten zien dat de overheid moeite heeft om vanuit mensen te redeneren en ook nog eens vanuit verschillen tussen mensen. Dit laatste aspect – de pluriformiteit – is een centraal thema geweest in het denken van de filosofe Hannah Arendt over wat zij onder politiek verstaat. Iedereen maakt deel uit van de wereld en dat geeft rechten en brengt verantwoordelijkheden met zich mee.

wanneer de private sector geen winstmogelijkheden ziet. Martin Hägglund formuleert het zo: “de vrijheid van de markt om te werken om winst te maken was belangrijker dan de vrijheid van ‘we, the people’ om onze engagementen te erkennen in de instituties die we in stand houden”⁶.

Verstopping en verwaarlozing

Wat is het gevolg van een overheid die zich verstopt achter de alwetendheid van de markt? Wat zien en voelen we in de samenleving, waarin de vrijheid van het individu gereduceerd wordt tot een succes zoekend prestatiewezen en waarin de gemeenschap van burgers niet meer is dan een optelsom van individuen die mede daarom moeilijk doorzettingsmacht kunnen ontwikkelen in de samenleving. Dwarsgezeten door marktpartijen die zich in een onmisbare positie hebben gemanoeuvereerd. Dwarsgezeten door een overheid die met z'n regelgeving, gebaseerd op wantrouwen, op afstand is komen te staan van haar burgers. We zien dat impliciete non-interventiebeleid terug bij een groeiend aantal onderwerpen die daardoor leiden tot wat de media betitelen als crises. Of het nu gaat om het opwarmende klimaat, de teruglopende biodiversiteit, het omstreden stikstofvraagstuk, de toeslagenaffaire, het Groninger gasdrama, het kwantitatieve en kwalitatieve tekort aan betaalbare woningen, het groeiende gat tussen rijk en arm, autonoom of kwetsbaar, het migratiedrama, de meetbare prestatiedrang in het onderwijs. Steeds is sprake van reactief overheidsbeleid dat achter de feiten aanloopt, onduidelijk, inconsistent en niet transparant is. De burger bespeurt eerst onwil bij de overheid en daarna onmacht, omdat de zaak zo vreselijk groot is geworden en uit de hand is gelopen. Samenvattend kun je zeggen dat in al die ‘dossiers’ sprake is ontbrekend vertrouwen en een eroderende democratie met een overheid die meer tegenover haar burgers staat, dan naast hen.

Met enig gevoel voor dramatiek zou je kunnen zeggen dat de bestuurlijke staat van Nederland wordt gekenmerkt door verstopping en verwaarlozing. Beide zorgen voor vervormingen van aanwezige kwaliteiten. Heel letterlijk, in fysieke zin zien we de verstopping op de weg, in de dagelijkse files. In overdrachtelijke zin kun je denken aan de lange wachtlijsten voor een woning en zorg. We zien het in de bureaucratisch-administratieve procedures die leiden tot vertraagde besluitvorming en uitvoering. Denk aan de lange asielprocedures en aan het door rechters grootschalig seponeren van zogenaamd lichte vergrijpen, waardoor crimineel gedrag impliciet wordt gedoogd. Verstopping leidt eerst tot vertraging en opeenhoping en daarna tot stilstand en regressie. Dat komt omdat de denklijn is dat wanneer regels niet meer functioneren zij opgevolgd worden door of aangevuld met andere regels waardoor de ingewikkeldheid alleen maar groter wordt. Het toeslagenschandaal is met name daaraan te wijten.

Verwaarlozing zien we in de relatie tussen mensen en instituties, maar ook tussen mensen onderling. Mensen worden in sjablonen gerangschikt en in vakjes geduwd, er wordt niet meer naar ze geluisterd, ze worden niet meer gehoord. Er is geen gesprek, geen uitwisseling, geen toelichting, geen uitleg meer. Vervreemding is het gevolg en vanuit vervreemding ontstaat afstand en afgescheidenheid: ieder wordt teruggeworpen op z'n eigen eilandje: ‘zoek het zelf uit’ is het bijpassende neoliberale devies. Kenmerkend voor verwaarlozing is dus dat de relaties verstoord zijn en dat de wederkerigheid verdwijnt⁷, met als gevolg dat de meest kwetsbare burgers tot niet meer in staat zijn dan zelfhandhaving, zeg maar ‘overleven’

Je zou kunnen zeggen dat de overheid in meerdere opzichten nalatig is geweest. Dat heeft geleid tot vertraging en verstopping, maar ook tot verwaarlozing, met name in sociaal opzicht. De overheid

⁶ M. Hägglund (2019) *Dit leven; hoe onze sterfelijkheid ons vrijmaakt*. Alfabet Uitgevers. De auteur stelt dat de eindigheid van de mens een positieve aansporing is om verantwoordelijkheid voor het leven te nemen en in vrijheid te handelen. Interessant is dat hij daarmee aansluit bij het denken van Karl Marx vanwege zijn kritiek op het kapitalisme dat nu juist de mens z'n vrijheid structureel ontnemt. Hägglund pleit voor een democratisch socialisme.

⁷ Joost Kampen laat in zijn intrigerende boek *Verwaarloosde organisaties, introductie van een nieuw concept voor organisatieprofessionals* (2018) zien dat verwaarlozing een leiderschapsprobleem is, dat twee kanten op werkt, namelijk de leiders kennen de behoeften en capaciteiten van de medewerkers niet, stellen bovendien geen eisen aan prestaties en stellen ook geen van grenzen en normen in het dagelijkse organisatieleven.

heeft haar burgers niet serieus genomen, niet geluisterd naar de werkelijke behoeften en niet gekeken naar de kwaliteiten die in de samenleving aanwezig zijn om haar te revitaliseren. Bureaucratische procedures staan een werkelijke ontmoeting in de weg en het marktdenken legt eenzijdige nadruk op het zelf-oplossend vermogen van iedereen. Beide bewegingen leiden tot afstand tussen overheid en burger. En inderdaad, in die zin komt de situatie overeen met de situatie zoals Kampen die schetst bij het Gemeentelijk Vervoerbedrijf in Amsterdam: er is sprake van tekortschietend leiderschap. Het is bijna niet te bevatten: strakke, onbuigzame regels verbinden zich moeiteloos met vrijblijvend, individueel succesdenken.

Overheid en gelijkheid

Artikel 1 van de Grondwet stelt dat alle mensen die zich in Nederland bevinden in gelijke gevallen, gelijk behandeld moeten worden. Dit artikel wordt direct gekoppeld aan discriminatie (godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, handicap, seksuele geaardheid, etc.). Immers, bij discriminatie is geen sprake van gelijke behandeling in gelijke gevallen: sommigen worden stelselmatig voorgetrokken en anderen juist achtergesteld. Gelijkheid als fundamentele waarde die richting geeft aan de wijze waarop een samenleving behoort te functioneren is iets dat iedereen aangaat: als individu, bedrijf, organisatie of overheid. En juist daarom wordt iedereen geacht de Grondwet te kennen. De overheid – politiek bestuur en ambtenarij – heeft een bijzondere verantwoordelijkheid om te handelen volgens (artikel 1 van de) Grondwet, namelijk om te toetsen of het gedrag van ons allen in overeenstemming is met de beoogde gelijkheid in behandeling⁸.

Het gelijkheidsbeginsel blijkt in de alledaagse praktijk en in het politieke discours minder vanzelfsprekend te zijn dan het lijkt. Wat het laatste betreft is memorabel hoe bij de totstandkoming van het kabinet Schoof regeringspartijen moesten beloven om in lijn van dit kernartikel te zullen handelen en zich daarbij zouden houden aan de beginselen van de rechtstaat. Waarom moest die belofte worden afgedwongen? Wat is er aan de hand? Ik veronderstel dat het met twee in elkaars verlengde liggende angsten te maken heeft. Ten eerste de psychologische angst voor het veronderstelde verlies van de eigen positie van 'de Nederlander' in de toekomstige samenleving. En daaronder: de existentiële angst voor het onbekende, oftewel voor mensen die uiterlijk en in cultuur verschillen van de 'gemiddelde' Nederlander. Die angst kanaliseert zich op verschillende wijzen via de (social) media, maar ook in het politieke stemgedrag van de burger.

Aan de overheid – politiek en rechtsprekende macht - de opdracht om steeds weer na te gaan of mensen in gelijke gevallen ook gelijk behandeld worden. Dit, terwijl we in een tijd leven van een grote verscheidenheid aan mensen, opvattingen en situaties, die allemaal gewaardeerd moeten worden. Is er dan wel sprake van gelijke gevallen en is niet elke situatie anders? Kun je dan wel mensen gelijk behandelen? Is het dan juist niet rechtvaardiger om mensen juist niet gelijk te behandelen door de context erbij te betrekken? En wekt juist dit weer niet het gevoel bij anderen op van (omgekeerde) discriminatie? Om het nog ingewikkelder te maken zijn er aanwijzingen dat de huidige samenleving zelf ook tendeeft naar gelijkheid, maar niet qua gelijke behandeling (in gelijksoortige gevallen), maar qua gelijkvormigheid. Alles wat afwijkt van de impliciete norm wordt als afwijkend beschouwd en daarmee inferieur. Dat begint natuurlijk al tijdens het differentiatieproces van kinderen – bij de identiteitsvorming – maar het lijkt erop alsof veel volwassenen dat proces van identiteitsvorming tijdens hun hele leven nodig hebben om zich te onderscheiden van anderen c.q. af te zetten tegen vreemde invloeden van buiten. De hang naar homogeniteit lijkt voort te komen uit een hele diepe angst om buiten de groep te vallen en daarmee kwetsbaar te zijn voor invloeden van buitenaf.

⁸ Het feit dat de overheid zelf in de praktijk ook lang niet altijd vrijuit gaat, denk aan het toeslagenschandaal en de gaswinning in Groningen, leidt tot de vraag of Nederland net als in Duitsland ook geen onafhankelijk Constitutioneel Hof nodig heeft.

Standaardgedrag

Wat is het gevolg van een overheid die vanuit het gelijkheidsprincipe rechtvaardig zegt te handelen, maar in de praktijk vanuit wantrouwen handelt? En wat is haar rol om de angst voor het andere en de ander weg te nemen omdat sprake zou zijn van bedreiging van zogenaamd dezelfde waarden? Een mooi voorbeeld van het eerste is de Toeslagen affaire en de manier waarop de overheid gemaakte fouten denkt op te lossen. Veel gedupeerden wachten al jaren op een ruimhartige compensatie voor geleden schade die door toedoen van de overheid is ontstaan. De Stichting Gelijkwaardig Herstel is met en voor de ouders aan de slag gegaan om het trage afhandelingsproces van de overheid op een effectieve wijze te versnellen. Die effectiviteit is mogelijk vanuit het besef dat de ingebrachte casussen weliswaar niet gelijk zijn om toch als zodanig te worden beoordeeld. Gelijkheid wordt door de Stichting geïnterpreteerd als gelijkwaardigheid. En dat is precies waar een overheid moeite mee heeft: erkenning van de verschillen en daar maatwerkoplossingen voor weten te verzinnen. De actieve werkwijze van de Stichting en de ruimhartige compensatie van het leed stuit op grote weerstand van het Ministerie van Financiën die zegt te twijfelen aan de methode, maar vooral schrikt van de bedragen die aan de gedupeerde burgers worden uitgekeerd.

Kortom: overheidshandelen, met name als het om complexe operaties gaat, is zelf niet goed in staat om inhoud te geven aan 'gelijkheid', want de uniformiteit van regels blijkt vaak niet één op één te passen bij de praktijk. De beleidsreflex van de overheid is 'niet anders doen, maar meer doen van hetzelfde', zonder steeds kritisch na te denken over de vraag in hoeverre de intentie juist is, de uitvoering goed verloopt, maar – vooral - in hoeverre sprake is van een logische samenhang tussen intentie en uitvoering. Zolang sprake is van een (belevings)gat tussen intenties (lees: beleid) en uitvoering is er weinig reden tot optimisme dat kwaliteit geboden wordt. Dus, het invoeren van meer regels draagt niet bij aan de handelingskwaliteit van de overheid. In een mooi en kritisch boek onderbouwt Marije van den Berg dat. Zij wijst erop dat de kwaliteit in drie opzichten te kort schiet⁹.

Ten eerste is de effectiviteit van de overheid op een reeks van gebieden teleurstellend. Denk bijvoorbeeld aan betaalbaar onderdak voor iedereen, ontbijt voordat kinderen naar school gaan, psychiatrische steun voor ontwortelde kinderen, isolatie van oude woningen, zorg voor de Aarde. Ten tweede de gemeenschaps- of democratische kwaliteit. Hier gaat het om het bewaken van een goede balans tussen zeggenschap geven aan initiatieven uit de samenleving en voorkomen dat de markt het overneemt. Hier wordt het democratisch tekort regelmatig zichtbaar: ontbrekend vertrouwen in kwaliteit en kennis van burgers gaat hand in hand met het gunnen van initiatieven aan bekende marktpartijen waar altijd al zaken mee gedaan is. Ten derde de staatsrechtelijke kwaliteit, die zichtbaar wordt in een fatsoenlijke en zorgvuldige behandeling van mensen en belangen. Regels die begrijpelijk en uitlegbaar zijn en wetten die houtsnijden. In de meest recente voorbeelden van Het Groninger schandaal en de toeslagenaffaire is hier duidelijk de hand mee gelicht.

Overheid en broederschap

De essentie van een overheid heeft wellicht nog het minst te maken met broederschap. Broederschap of vriendschap zijn begrippen die 'midden in de samenleving liggen'. Het gevoel van verwantschap en betrokkenheid van mensen op elkaar. Het is goed te beseffen dat we hier de binnensfeer betreden waar de overheid buiten staat, maar waarvoor zij wel condities kan helpen scheppen voor ontmoeting en verbinding. Misschien iets ruimer geformuleerd: een overheid heeft de middelen om bestaande gemeenschappen met eigen waarden en doelen te ondersteunen, maar blijkt in de praktijk moeite te hebben om doorzettingskracht af te staan aan verschillende samenlevingsinitiatieven. Dat brengt ons bij de vraag naar gemeenschapsvorming. Al zo'n honderd jaar geleden heeft de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies (1855-1936) hier inzichtrijke dingen over gezegd.

Tönnies was de 'uitvinder' van het ideaaltypische begrippenpaar Gemeinschaft en Gesellschaft. In het eerste geval is de samenleving van menselijke betrekkingen doortrokken van offervaardigheid en solidariteit en zijn de contacten spontaan, persoonlijk en natuurlijk. In het tweede geval wordt de samenleving met z'n relaties gekenmerkt door zakelijkheid en individualisme. Volgens Tönnies ontwikkelt de samenleving zich in de richting van steeds minder Gemeinschaft en steeds meer Gesellschaft. Je zou kunnen zeggen dat de samenleving steeds meer gekenmerkt wordt door anonimiteit, zowel van de markt,

⁹ Marije van den Berg (2023) *De beleidsbubbel; en hoe we die liefdevol leeg laten lopen*. Verhaal met impact.

als van de overheid. De bureaucratie van de laatste leidt ertoe dat burgers steeds meer op afstand komen te staan van de overheid.

Burgers hebben het idee dat ze niet meer worden gehoord en omgekeerd mist de overheid de maatschappelijke betrokkenheid van burgers om op te komen voor hun eigen doelen en deze te organiseren. Ondanks de positieve uitzonderingen op dit beeld is het met de intrinsieke verbondenheid van overheid en burger matig gesteld en worden de wederzijdse verwachtingen nauwelijks gecommuniceerd en is sprake van een vertrouwens kloof.

Ontwikkeling in samen leven

De vraag is wat kan de overheid doen om het vertrouwen te herstellen? Die vraag is niet los te zien van twee andere vragen: 'in welke richting ontwikkelt de samenleving zich en in hoeverre sluit de overheid zich daarbij aan?' En in samenhang daarmee: 'wat betekent dat voor de drie republikeinse waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap?'

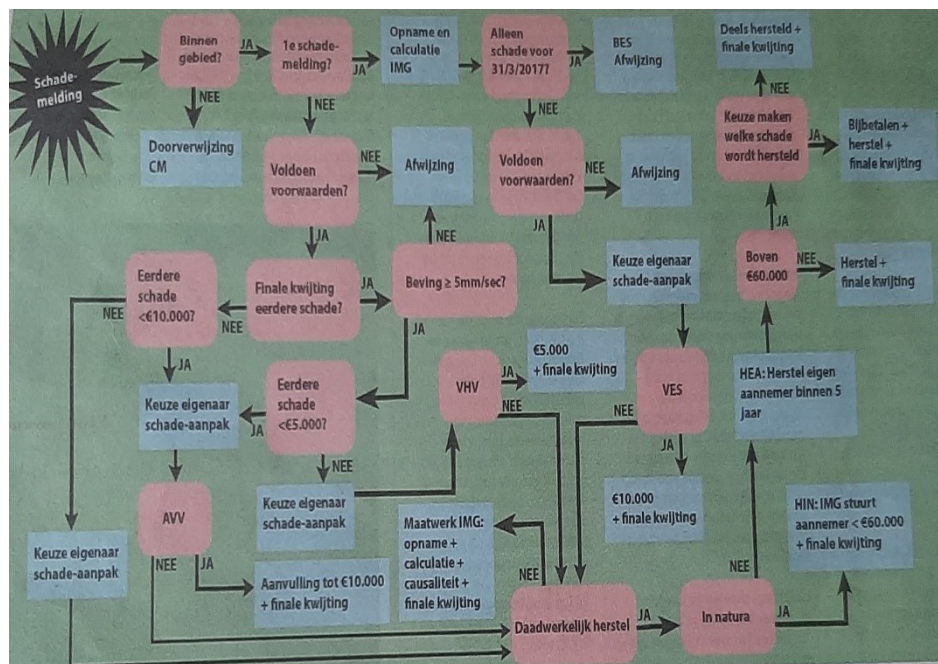
De reflex van de overheid op ingewikkelde, complexe vraagstukken is meer van hetzelfde doen, oftewel meer regels en hiërarchie. Veel van die vraagstukken hebben eigenschappen van een zogenaamd hyperobject¹⁰ omdat ze plastisch, wendbaar en taai zijn en niet te vangen in tijd en ruimte. Dus zaken waar een op routine draaiende overheid het moeilijk mee heeft, omdat plannen en zekerheid niet passend zijn voor de onzekerheid en onvoorspelbaarheid van het leven en de toekomst. De discutabele conclusie die hieruit getrokken wordt, is dat dan ook maar geen samenhangende visies ontwikkeld hoeven te worden over oorzaak en effecten van bijvoorbeeld klimaatverandering, demografie-woningbouw en ruimtelijke ontwikkeling en de fysieke en mentale afstand tussen overheid en burger.

De besluitvormingsboom van Groningen

Mooi voorbeeld van die afstand is de bureaucratische afhandeling van de schade als gevolg van de aardbevingen in Groningen die op zijn beurt weer het gevolg is van gaswinning.

Groningen is met z'n aardgasindustrie lange tijd gezien als een wingewest voor Den Haag. De Haagse politici en ambtenaren kenden de Groningers niet, waren alleen maar geïnteresseerd in de enorme financiële gasopbrengsten en probeerden lange tijd onder hun verantwoordelijkheid

uit te komen toen de enorme schade als gevolg van gaswinning niet meer te ontkennen was. Toen dat het geval was bleek de 'oplossing' gevonden te worden in een zeer complex afhandelingsproces. Bijgaand stroomdiagram (Trouw, 16 augustus 2024) laat zien dat de ingewikkeldheid van de materie

¹⁰ In *Bureaucratie is een inktvis* legt René ten Bos (2016) uit waarom hij ook de bureaucratie ziet als een hyperobject. Het gaat om grote dingen met een grote verspreiding in tijd en ruimte die zo groot zijn dat we er zelf door opgeslokt worden. Niet in de laatste plaats omdat we er zelf niet tegenover staan, maar er deel van uitmaken. Zo slokt ook de bureaucratie ons op en is het heel moeilijk om ons daartegen te wapenen. Gelukkig gebeurt dat wel, maar dat kost veel tijd en moeite en kent een ongewisse afloop.

nog overtroffen wordt door de ingewikkeldheid van de regelgeving. Met als gevolg: een uiterst ontmoedigend effect op veel getroffenen. Velen hebben hun vertrouwen in de overheid opgegeven en geloven niet meer in mondelinge toezeggingen. Hoe kan dat vertrouwen weer worden hersteld wanneer recht, instituties, regels en wetten geen acceptabele grenzen meer trekken en geen stabiliteit meer bieden? Dan zit er maar een ding op: de grenzen verleggen naar de samenleving.

In vrijheid handelen

Hoe ziet dat eruit: het verleggen van grenzen en het overhevelen van macht? Tijdens de voorbereiding van de leercirkels¹¹ van vorig jaar las ik gelijktijdig twee heel verschillende boeken van Ellen Boleij en David Graeber & David Wingrow, die toch met elkaar overeenkwamen en een vernieuwend en hoopgevend inzicht boden¹².

Boleij sluit aan bij het bestaande overheidsbeleid en beroept zich op het gedachtengoed van de politiek-filosoof Hannah Arendt. Deze maakte onderscheid tussen arbeid (het onvrije werken met (uitbuiting en uitputting van lichaam en geest), werken (iets functioneels maken door eerst iets te vernietigen) en handelen (het zoeken naar zin en betekenis dat afhankelijk is van anderen en ook geen voorspelbaar einde heeft). In dat handelen kunnen we laten zien wie we zijn en tonen we onze creativiteit. Volgens Boleij hebben we handelen verward met werken, hetgeen betekent dat we de samenleving zien als iets maakbaars en dat is nu juist niet het geval, omdat een kenmerk van handelen in een complex netwerk van menselijke betrekkingen nu juist is dat nooit concrete doelstellingen gehaald worden. De resultaten en uitkomsten zijn onvoorspelbaar en onzeker. Haar conclusie is dat de bevelstructuur die eigen is aan de bureaucratie een doel op zichzelf is geworden en dat de overheid rekening moet houden met de pluraliteit van de samenleving en de uniciteit van mensen. De beslissingen van de overheid kunnen in bepaalde gevallen juist voorbij de regels zijn. Dat vereist reflectievermogen en van daaruit – conform het denken van Arendt - de mogelijkheid om opnieuw te beginnen en verantwoordelijkheid te nemen voor de gemeenschap vanuit een *vrije* afweging tussen de regels enerzijds en de behoeften anderzijds. Op die manier kan het ‘politieke’ invulling krijgen vanuit ‘een zorg voor de wereld’. Alleen in *vrijheid* kan het publieke belang door politiek handelen worden gerealiseerd. Dat betekent dat instituties niet het private belang moeten laten prevaleren, maar het publieke belang. De Groningse kwestie laat twee dingen zien: het publieke belang was minder publiek dan werd voorgesteld en het was ook nog eens ondergeschikt aan het private belang van energiereuzen als Exxon en Shell.

Ook Graeber en Wingrow komen tot de conclusie dat wij tot op heden onvoldoende in staat zijn om ons *vrijelijk* te herscheppen door onze onderlinge relaties te herscheppen en ons niet meer neer te leggen bij, wat zij noemen, geweld en ongelijkheid als uitvloeisel van rationeel, hiërarchisch bestuur en paternalistische zorg. Vanuit hun inzichten, ontleend aan de antropologische en archeologische geschiedenis van de mensheid, roepen de auteurs ons op om ons van dat type bestuur en zorg te bevrijden. De geschiedenis van de mens laat zien dat bevrijdingsbewegingen niet nieuw zijn en zich al eerder gemanifesteerd hebben. De auteurs geven voorbeelden van bureaucratieën die op gemeenschapsbasis werkten, steden die werden bestuurd door buurtraden, overheidssystemen waarin vrouwen officiële functies hadden en vormen van grondbeheer die gebaseerd waren op zorgverlening in plaats van eigenaarschap en afpersing. Naast de vrijheid van de mens om zich te verplaatsen onderscheiden de auteurs ook nog de vrijheid om niet te gehoorzamen en de vrijheid om maatschappelijke verhoudingen te creëren en te transformeren. De geschiedenis van de mensheid laat zien dat deze drie vrijheden geen uitvinding van alleen de Verlichting zijn, maar in de mens zelf liggen.

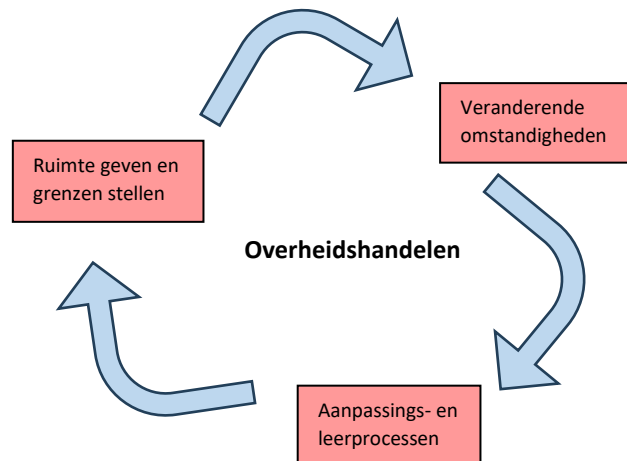
¹¹ De leercirkels verwijzen naar een leiderschapsprogramma voor met name gemeenteambtenaren om het veranderingsperspectief leidend te laten worden in hun professionele handelen.

¹² E. Boleij (2020) *Een draad in het weefsel; overheidsbeleid maken met Hannah Arendt*. ISVV Uitgevers, Leusden. D. Graeber en D. Wingrow (2022) *Het begin van alles; een nieuwe geschiedenis van de mensheid*. Maven Publishing, Amsterdam.

De conclusie dat de overheid niet is meegegroeid met een samenleving die onder invloed van snelle en onoverzienbare ontwikkelingen uit elkaar valt, fragmenteert en deels op houdt te bestaan, is niet fictief gebleken. Dat heeft veel gedaan met het vertrouwen in een gedeelde wereld en een overheid die corrigeert wanneer structurele ongelijkheden gaan ontstaan en wanneer de vrijheid van de één ten koste gaat van die van de ander. Daar komt nog bij dat relaties en processen steeds ondoorzichtiger zijn geworden waardoor de verbondenheid tussen mensen onderling en tussen mensen en instituties anoniemer zijn geworden. Kortom, de overheid is tekortgeschoten, maar in dat tekortschieten ligt ook een nieuwe oplossingsrichting besloten.

Kenmerken van nieuw gedrag

Door niet de bureaucratische/marktregels voorop te stellen of gemakzuchtig de markt z'n werk laten doen, maar aan te sluiten bij de werkelijke (in plaats van gecreëerde) behoeften van mensen en dus voorbij de regels te durven handelen kan zij oog krijgen voor de vrijheid zoekende mens, die soms tegen de regels in gaat en op zoek is naar nieuwe en echte samenlevingsvormen die voldoen aan de nieuwe eisen van de tijd. Dat betekent een meer luisterende, reflecterende, ondersteunende en tegelijkertijd ook inspirerende overheid, die dienstbaar én transformatief is, faciliterend én conditionerend. Dus: ruimte gevend en grenzen stellend. Dat klinkt misschien tegenstrijdig en veronderstelt alleen daar al om een langdurig aanpassings- en leerproces. Door continu in verbinding te staan met de veranderende omstandigheden en door de werkelijke behoeften van mensen te onderkennen gaat dat leerproces deel uitmaken van een nieuwe, natuurlijke houding.

Naar een nieuwe waarderende overheid

Kortom, mijn wens zou zijn dat het adaptatieproces van de overheid zou beginnen met het onderkennen van een aantal gewenste meta-ontwikkelingen om van daaruit een ruwe visie te ontwikkelen die steeds (lichtjes) meebeweegt met de enorme dynamiek die zo kenmerkend is voor onze maatschappij c.q. samenleving. Zo'n visie is nodig om in contact te blijven met de samenleving en de maatschappelijke partners.

Een aantal van deze meta-ontwikkelingen hebben te maken met zaken die we hier en daar lichtjes hebben aangestipt en die een nieuw licht doen schijnen op de drie republikeinse kernwaarden:

- Technologische innovaties komen steeds meer ten dienste te staan van werkelijke behoeften en een gelijkwaardige samenleving
- Er ontstaan steeds meer initiatieven tot gemeenschapsvorming gebaseerd op het delen van dezelfde behoeften en waarden
- Steeds vaker wordt gezocht naar een betere (en eerlijkere) balans tussen lokalisering (en regionalisering) – dus ruimtelijke verbinding – en globalisering, met meer aandacht voor samenwerking in plaats van concurrentie
- Initiatieven gericht op de samenhang tussen natuurlijke verbondenheid en gezonde producten leiden tot een gelukkiger leven
- De behoefte aan meer creatieve zelfontplooiing die past bij het individu binnen uniformerende instituties groeit

- Het besef dat we allemaal nodig zijn om de maatschappij draaiende te houden betekent een herwaardering van ieders verdienste die daar naar vermogen en behoefte aan bijdraagt

Deze ontwikkelingen laten zien dat *gemeenschapsvorming* belangrijker wordt ten opzichte van vermaatschappelijking. We leven liever in sociale verbanden dan ons alleen te manifesteren in de dagelijkse productieprocessen en -verhoudingen. Dit is ook een kritiek op de verregaande *economisering* van de menselijke betrekkingen, welke een kenmerk is van de kapitalistische productiewijze. Een waarderende overheid met een brede toekomstvisie zou bereid moeten zijn om het eerste te stimuleren en het tweede te begrenzen vanuit het perspectief dat ieder die leeft vanuit zijn/haar kwaliteiten ook in niet financieel-economische zin kan bijdragen aan een leefbare samenleving. Duidelijk is dat de inrichting van zo'n samenleving afhangt van de wijze waarop de uitwisseling en toewijzing van grond, arbeid en kapitaal wordt georganiseerd. De wijze waarop dat bij ons plaatsvindt via het vrijemarktmechanisme met een groeiende greep van de marktelite op de spelregels van het marktverkeer is kenmerkend voor de kapitalistische productiewijze en leidt tot toenemende politieke en economische ongelijkheid. Damaris Matthijsen merkt op dat als deze drie productiefactoren voor en door mensen worden beheerd, gebruikt en toegewezen we meer denken in termen van gemeenschap. Zij spreekt in dat verband over DeelGenootschap als samenwerkings- en organisatievorm vanuit de grondgedachte om samen een bijdrage te leveren aan de vormgeving van een betere wereld¹³.

Herijking van de sociaaldemocratie

De genoemde inzichten kunnen mogelijk bijdragen aan een herijking van de sociaaldemocratie. Deze politieke stroming heeft vanuit een oud verheffingsideaal bijgedragen aan emancipatievergroting. Volgens de eerdergenoemde Kees Vuijk heeft dit weliswaar geleid tot vergroting van vrijheid – emancipatie –, maar minder tot gelijkheid. Van daaruit zoekt hij de oplossing in een eerlijkere herverdeling, waarmee hij naar mijn mening te eenzijdig blijft hangen in het oude economische gedachtengoed van de sociaaldemocratie. De eveneens eerder aangehaalde Martin Hägglund biedt met zijn democratisch socialisme een bredere en optimistischere kijk op een nieuwe vorm van sociaaldemocratie, omdat hij met de kernvraag over het leven ook de zingevingsvraag stelt. Het principe van 'ieder naar vermogen, aan ieder naar behoefte' gaat niet over het opleggen van een anonieme collectieve wil, zoals het communisme ons voorhoudt maar, volgens Hägglund, over de voorwaarde van de mogelijkheid tot een echt democratisch overleg over wat we belangrijk vinden en hoe we voor elkaar moeten zorgen. Het democratisch socialisme streeft ernaar de institutionele, politieke en materiële voorwaarden te verschaffen tot spirituele vrijheid¹⁴, dat wil zeggen tot vrijheid die aansluit bij wat men kan en wil. Het onderwijs ontdekt en stimuleert ieders vaardigheden en engagementen en vormt daarmee een voorportaal voor een later maatschappelijk engagement. Daarmee wil ik een lans breken voor wat ik eerder pedagogische overheid heb genoemd¹⁵, die verheffing in een ruimere context impliceert. In elk geval een overheid die kan bijdragen aan een nieuwe versie van de sociaaldemocratie, welke mijn grootouders een eeuw geleden wellicht ook al gewenst hadden maar waarvan de urgentie nu meer nog dan vroeger aanwezig is.

Pedagogische overheid in een sociaaldemocratische setting

Als ik kijk naar de stapeling van crises en ik zou die willen interpreteren vanuit het perspectief van een pedagogische overheid dan zie ik een enorme spagaat tussen de zuigkrachten die van het verleden uitgaan en de trekkrachten die de toekomst uitoefent. Ik heb deze spanning indertijd geduid als een volwassenheidsvraagstuk verpakt in kinderoutfit. Ik bedoelde daarmee te zeggen dat

¹³ Damaris Matthijsen (2022) *Vrij, Gelijk & Samenleven; wegwijzer naar een mens- en Aardewaardige samenleving*. Creative Commons Relations. Economy Transformers. De auteur baseert deze vorm op een wereldbeeld dat gebaseerd is op een viertal uitgangspunten: liefde en vertrouwen; zo binnen-zo buiten; vrij-gelijk-samen; zes sleutels (Ik ben, Waarde, Eigendom, Organisatie, Relatie, Aarde).

¹⁴ Je zou die spirituele vrijheid kunnen zien als het eigen maken van je droom door je daarvoor praktisch in te zetten en die je in vrijheid realiseert. Daarmee wordt een hoger (zelf)bewustzijn aangesproken die maakt dat je in staat bent de bakens te verzetten.

¹⁵ Paul Misdorp (2019) *Open deuren; voor leiders die denken te veranderen*. Uitgegeven door bureau VinNDT. Breda.

egocentrisme (individueel belang voorop) en consumentisme (directe behoeftebevrediging) – kenmerkend voor een bepaalde fase van het ontwikkelingsproces van kinderen – ook het gedrag van veel volwassenen blijkt te typeren. Kennelijk is onze samenleving niet ingericht en georganiseerd om een natuurlijke doorgroei van kind naar volwassene te faciliteren. Zo mag van een volwassene worden verwacht dat hij evenwicht weet aan te brengen tussen individueel en collectief belang. Daarnaast dat hij in staat is om behoeften op korte en lange termijn tegen elkaar af te wegen. En: dat hij rekening houdt met de effecten van het eigen handelen voor anderen op korte en hopelijk ook op langere termijn. Toch blijven veel ‘volwassenen’ steken in de kinderfase, waarbij het toch vooral draait om het eigenmachtig realiseren van materiële behoeften, liever gisteren nog dan vandaag. In die zin is onze samenleving dus gebaat bij een pedagogie voor zich kinderlijk gedragende volwassenen. Dit veronderstelt een afbouw van het neoliberalisme met z’n nadruk op individueel succes, eigenbelang en korte termijnresultaten. Een niet marktvolgende, maar een bewuste, pedagogische overheid in het hart van de sociaaldemocratie kan hier wellicht aan bijdragen. Wat houdt zo’n overheid in?

Ontwikkeling van het lerend vermogen

Het begint bij het afleren van zenden, het oefenen in luistervaardigheid en het openstaan voor signalen uit de omgeving. En tegelijkertijd deze signalen op een niet oordelende wijze interpreteren. Zo zijn daar de (jonge) mensen (ook scholieren) die georganiseerd protesteren tegen een overheid die onvoldoende oog heeft voor de klimaateffecten op de langere termijn. Een veelzeggende aanwijzing dat kinderen soms volwassener kunnen zijn dan de volwassenen zelf. Denk ook aan de Groningers en die al jarenlang strijden voor een rechtvaardige behandeling; de slachtoffers van de Toeslagenaffaire die vanuit een bijna kansloze positie moeten strijden voor hun recht; de jongeren die opkomen voor een basisrecht – een dak boven hun hoofd - en geen huis kunnen krijgen omdat Nederland ‘af’ zou zijn (tot uitdrukking komend in de afschaffing van een van de belangrijkste ministeries van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieu in 2010). Maar vergeet ook niet de vele boeren die weliswaar zelf te weinig geïnvesteerd hebben in duurzaamheid, maar ook nooit een eerlijk antwoord hebben gekregen van de overheid hoe de omslag van kwantiteit naar kwaliteit van de landbouw gerealiseerd kan worden. Met andere woorden: in haar visie (robuust en toch flexibel), in haar gedrag (stimulerend, uitnodigend en toch eerlijk) en in haar communicatie (direct, uitleggend en toch verbindend) heeft de overheid belangrijke stappen te zetten die moeten leiden tot meer consistentie. Alleen op die manier kan een wederzijds vertrouwen tussen overheid en burgers groeien.

Verder zal zo’n overheid moeten kunnen differentiëren en vervolgens weer integreren. Ze heeft oog voor de verscheidenheid van mensen en ziet daarin vernieuwingskracht. Ze helpt kwetsbaren mondig en krachtig te worden en gaat met mondigen arrangementen aan (ongeacht leeftijd!). Ze verbindt mensen van verschillende komaf en met verschillende denkbeelden rond maatschappelijke thema’s. Een dergelijke overheid treedt niet terug en verschuilt zich niet achter commerciële marktpartijen, maar is juist intrinsiek betrokken op de inhoud, laat los waar dat gewenst is, stimuleert waar nodig, daagt uit maar wil ook uitgedaagd worden, financiert voor, faciliteert en stelt vanuit een collectief belang randvoorwaarden. Alles situationeel, weloverwogen, verantwoordend en steeds gekoppeld aan hoger gelegen maatschappelijke doelen. Zoals het achterlaten van een leefbare aarde voor jongeren, compensatie voor geleden schade voor Groningers en kwetsbare burgers, het bieden van voldoende betaalbare huizen voor iedereen en een natuurinclusief landschap met een betaalbare boterham voor de boer.

Essentieel voor een pedagogische overheid is het lerend perspectief op groei en ontwikkeling, een proces van incasseren en uitdelen, wel vanuit respect voor de ander. En misschien wel het belangrijkste: niet voorwaardelijk vanuit een impliciet perspectief dat anderen mogen aansluiten, maar beter – omgekeerd – enthousiast aansluitend bij de initiatieven vanuit de samenleving. Zo

groeit participatie uit tot gelijkwaardig partnerschap¹⁶. Op die manier kan de overheid leren van en bijdragen aan gemeenschapsvorming. Openheid, diversiteit, inventiviteit en verantwoordelijkheid zijn kernwaarden voor ontwikkelende gemeenschappen van vrije individuen.

Zo'n pedagogische overheid past bij een vernieuwde sociaaldemocratie, niet bij een liberale democratie die gestempeld is door een neoliberale ideologie, die de democratie uiteindelijk van kleur doet verschieten. Dat veronderstelt dat de sociaaldemocratie zich weet aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden en de mens waardeert om wie hij/zij is en van daaruit bijdraagt aan een groter geheel. In dat grotere geheel kan de mens zich verheffen tot een samenwerkende, zelfbewuste én maatschappelijk bewuste actor in een wereld die gekenmerkt blijft door een grote mate van chaos en onvoorspelbaarheid.

Ik ben mijn essay begonnen met de vraag wat van een goede overheid verwacht mag worden en ik heb dat gedaan door de drie kernwaarden van de Verlichting toe te lichten. In de vernieuwde sociaaldemocratie krijgen de drie waarden van vrijheid, gelijkheid en broederschap nieuwe betekenis. *Vrijheid* als vrije ontplooiing zonder over andermans grenzen heen te gaan. *Gelijkheid* als gelijkwaardigheid, waarin elke mens van evenveel waarde is als de ander en over dezelfde rechten beschikt ook al zijn de omstandigheden niet gelijk. Broederschap als rijp besef van samen-zijn en samen-leven in gemeenschappen waarin ieder betekenis heeft en geeft.

¹⁶ Heel mooi verwoord Cees Zwart (2018) dat in *Over hoop; gids voor schalige wereldverbeteraars*: "Partnerschap is de kwaliteit die ervoor zorgt dat politieke correctheid de gloed van bezieling krijgt" (p.196)